

FE'LNING GRAMMATIK KATEGORIYALARI NAZARIY ASOSLARI

Namangan davlat universiteti
Filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi
Asqaraliyeva Dilshoda Xojiakbar-qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada fe'ning Grammatik kategoriyalari haqida umumiy tushuncha berib o'tiladi. Hamda fe'l kategoriyalarinig o'zbek tilshunosligidagi o'rganilishi, fe'ning zamon, shaxs-son hamda mayl shakllari kabilar tushuntirib o'tiladi. Zamonaviy o'zbek tilshunosligida fe'l kategoriyalarini o'rganishning yangi yo'nalishlari va muammolari aytib o'tiladi.

Kalit so'zlar: fe'l, fe'l kategoriyalari, shaxs-son kategoriyalari, zamon va daraja kategoriyalari, nisbat va mayl kategoriyasi.

Annotation: In this article, a general understanding of the grammatical categories of the verb is presented. It also explains how verb categories have been studied in Uzbek linguistics, as well as discusses the forms of tense, person-number, and mood. The article mentions new directions and issues in the study of verb categories in modern Uzbek linguistics.

Keywords: verb, verb categories, person-number categories, tense and degree categories, voice and mood categories.

Fe'ning grammatik kategoriyalari haqida umumiy tushuncha. Fe'l — tilshunoslikda so'z turkumi bo'lib, harakat, holat yoki jarayonni ifodalaydi. Fe'ning grammatik kategoriyalari uning ma'no va shakl xususiyatlarini aniqlaydigan, gapdagi vazifasini belgilaydigan murakkab tizimdir. Bu kategoriyalar har bir tilning grammatik tuzilishida muhim o'rin tutadi va so'zlovchiga fikrni aniq va tushunarli ifodalash imkonini beradi. Har bir grammatik kategoriya o'ziga xos ma'no yukiga ega bo'lib, fe'ning turli aspektlarini, masalan, harakatning bajarilish vaqti, bajaruvchisi, bajarilish usuli kabi jihatlarni ifodalaydi.

1. Fe'ning Ma'no Kategoriyalari

Fe'ning ma'no kategoriyalari uning ifodalaydigan harakat, holat yoki jarayonning mazmuniga oid bo'lib, asosan nisbat, mayl va zamon kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi. Bu kategoriyalar fe'ning leksik ma'nosini to'ldirib, uni nutqda aniqroq ifodalashga xizmat qiladi.

Nisbat kategoriyasi fe'ning bajaruvchisi bilan munosabatini bildiradi. O'zbek tilida nisbatning bir qancha turlari mavjud:

Aniqlik nisbati (odatda „qo'shimchasiz nisbat“ deb ham yuritiladi) harakatni bevosita bajaruvchiga nisbatan ifodalaydi. Masalan, yozdi, o'qidi, qurdi. Bu nisbatda harakatning sub'ekti aniq va faol ishtirok etadi.

Majhul nisbat harakatning bajaruvchisi noma'lum yoki muhim bo'lmaganda qo'llaniladi va harakatning o'zini ta'kidlaydi. O'zbek tilida asosan -il, -in affikslari yordamida hosil bo'ladi. Misol uchun, yozildi (kim tomonidan yozilgani noma'lum), qurildi (kim qurgani muhim emas). Bu nisbatda diqqat harakatning ob'ektiga qaratiladi.

O'zlik nisbati harakatning sub'ekt tomonidan o'ziga nisbatan bajarilganligini bildiradi va asosan -in affiksi yordamida hosil bo'ladi. Masalan, kiyindi (o'zini kiydirdi), yuvindi (o'zini yuvdi). Bu yerda harakatning boshlanishi va tugallanishi bir shaxsda sodir bo'ladi.

Birgalik nisbati bir necha shaxsning birgalikda harakatni bajarishini ifodalaydi va -ish affiksi yordamida hosil bo'ladi. Misol uchun, yozishdi, o'qishdi, gaplashishdi. Bu nisbatda harakatning kollektivligi ta'kidlanadi.

Ortirma nisbat harakatni boshqasiga qaratishni yoki majburlashni bildiradi va -dir, -t, -iz, -ir kabi affikslar yordamida hosil bo'ladi. Masalan, yozdirdi, o'qitdi, kuldirmoq. Bu nisbatda harakatning bajarilishiga boshqa bir kuch yoki shaxsning ta'siri mavjud bo'ladi.

Mayl kategoriyasi harakatning nutq sohibi tomonidan baholanishini, unga nisbatan bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Har bir mayl harakatning voqelikka qay darajada mos kelishini, uni istak, buyruq, shart yoki aniq fakt sifatida qabul qilishini ko'rsatadi.

Buyruq-istak mayli harakatning buyruq, iltimos, taklif yoki istak shaklida ifodalanishini bildiradi. O'zbek tilida shaxs-son qo'shimchalari va ba'zan maxsus yuklamalar bilan hosil bo'ladi. Masalan, boring!, kelsin, yozay. Bu mayl asosan so'zlovchining boshqa shaxsga ta'sirini ko'rsatadi.

Shart mayli harakatning boshqa bir harakat yoki hodisaning sharti ekanligini ifodalaydi va -sa affiksi yordamida hosil bo'ladi. Masalan, kelsa, o'qisa. Bu mayl asosan murakkab gap tarkibida qo'llaniladi.

Maqsad mayli harakatning bajarilishidan ko'zlangan maqsadni ifodalaydi va -moqchi, -gani, -ish kabi affikslar yordamida hosil bo'ladi. Masalan, bormoqchi, o'qigani.

Ijro mayli (aniq mayl) harakatning voqelikda sodir bo'lganligi, sodir bo'layotganligi yoki sodir bo'lishini aniq fakt sifatida ifodalaydi. Bu maylning o'ziga xos shakliy ko'rsatkichlari yo'q, aksariyat fe'l shakllari shu maylga kiradi. Masalan, bordi, boradi, ketdi.

Zamon kategoriyasi harakatning nutq momentiga nisbatan qachon sodir bo'lganligini (o'tgan zamon), hozir sodir bo'layotganligini (hozirgi zamon) yoki kelajakda sodir bo'lishini (kelasi zamon) ifodalaydi.

O'tgan zamon harakatning nutq momentidan oldin sodir bo'lganligini bildiradi. O'zbek tilida ko'rdim, bordi, o'qigan kabi shakllar mavjud.

Hozirgi zamon harakatning nutq momentida sodir bo'layotganligini ifodalaydi. Masalan, kelyapman, o'qiyapman.

Kelasi zamon harakatning nutq momentidan keyin sodir bo'lishini bildiradi. Masalan, boraman, yozadi.

2. Fe'ning Grammatik Shakllari

Fe'ning grammatik shakllari uning turli grammatik kategoriyalarga mansubligini ko'rsatuvchi, maxsus qo'shimchalar yoki yordamchi so'zlar orqali hosil bo'ladigan tuzilmalardir. Bu shakllar fe'ning ma'lum grammatik xususiyatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Ular fe'ning tuslanishi, zamon, mayl, nisbat kabi grammatik ma'nolarni o'zida mujassam etadi.

Tuslovchi shakllar: Bu shakllar fe'ning shaxs va son bo'yicha o'zgarishini bildiradi. Har bir shaxs (birinchi, ikkinchi, uchinchi) va son (birlik, ko'plik) uchun o'ziga xos qo'shimchalar mavjud. Masalan, yozdim (birinchi shaxs, birlik), yozdik (birinchi shaxs, ko'plik), yozding (ikkinchi shaxs, birlik), yozdingiz (ikkinchi shaxs, ko'plik), yozdi (uchinchi shaxs, birlik), yozdilar (uchinchi shaxs, ko'plik). Bu shakllar fe'ning gapdagi ega bilan moslashuvini ta'minlaydi.

Tuslanmaydigan shakllar: Bu shakllar fe'ning shaxs-son qo'shimchalarini qabul qilmasdan, ot, sifat yoki ravish vazifasida keladigan shakllaridir. Ular asosan fe'ning harakat nomini (harakat nomi), sifatdosh (harakat belgisini bildiruvchi so'z) va ravishdosh (ikkinchi darajali harakatni bildiruvchi so'z) kabi turlarini o'z ichiga oladi.¹

Harakat nomi: Harakatning nomini bildiradi va -moq, -ish, -uv, -ma kabi affikslar yordamida hosil bo'ladi. Masalan, o'qimoq, yozish, keluv, borish. Ular ot kabi egalik, kelishik qo'shimchalarini qabul qilishi mumkin.

Sifatdosh: Harakatning belgisini bildirib, sifat vazifasida keladi va -gan, -ar, -ayotgan, -adigan kabi affikslar yordamida hosil bo'ladi. Masalan, o'qigan bola, kelar vaqt, yurayotgan odam. Ular sifat kabi otga bog'lanib keladi.

Ravishdosh: Ikkinchi darajali harakatni bildirib, ravish vazifasida keladi va -ib, -a, -gach, -guncha, -gandan so'ng kabi affikslar yordamida hosil bo'ladi. Masalan, o'qib keldi, yugura ketdi, borgach. Ular asosan kesimga bog'lanib keladi.

Zamon va mayl shakllari: Yuqorida ta'kidlangan zamon (o'tgan, hozirgi, kelasi) va mayl (buyruq-istak, shart, maqsad, ijro) kategoriyalari ham fe'ning maxsus shakllari orqali ifodalanadi. Har bir zamon va mayl o'ziga xos qo'shimchalar to'plamiga ega bo'lib, ular fe'l asosiga qo'shiladi.

¹ Azizov A. – O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 2019. – 250 b.

Fe'ning grammatik kategoriyalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bir butun tizimni tashkil etadi. Ular birgalikda fe'ning gapdagi vazifasini, ma'nosini va nutq sohibining niyatini aniq ifodalashga xizmat qiladi. Bu kategoriyalarning o'zaro aloqasi va funksional xususiyatlari tilning murakkab grammatik tuzilishini belgilaydi.

Sintaktik funksiyalar: Fe'ning grammatik kategoriyalari uning gapdagi sintaktik vazifasini belgilaydi. Masalan, tushangan fe'llar gapda asosan kesim vazifasida keladi va gapning asosiy mazmunini tashkil etadi. Sifatdoshlar gapda aniqlovchi, harakat nomlari ega, to'ldiruvchi yoki kesim, ravishdoshlar esa hol vazifasida kelishi mumkin. Bu kategoriyalar harakatning holatini, bajaruvchisini, vaqtini va usulini aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Semantik bog'liqlik: Fe'ning grammatik kategoriyalari nafaqat shakliy jihatdan, balki semantik jihatdan ham bir-biri bilan bog'liq. Nisbat, mayl va zamon kategoriyalari harakatning ma'nosini chuqurlashtiradi va uni turli kontekstlarda qo'llash imkonini beradi. Masalan, bir fe'ning turli nisbat shakllari harakatning bajarilishidagi sub'ekt-ob'ekt munosabatlarini o'zgartiradi, mayl shakllari esa so'zlovchining harakatga nisbatan bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Zamon kategoriyasi esa harakatning vaqtga bog'liq ravishda joylashishini ko'rsatadi. Bu bog'liqliklar fe'ning nutqda moslashuvchanligini ta'minlaydi.

Morfonologik o'zaro ta'sir: Ba'zi hollarda fe'ning bir grammatik kategoriyasining shakllanishi boshqa bir kategoriyaning shakllanishiga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida nisbat shakllari ba'zan zamon yoki mayl qo'shimchalaridan oldin keladi va ularning fonetik o'zgarishlariga sabab bo'lishi mumkin. Bu holat tilda fonetik va morfologik qonuniyatlarning bir-biri bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Pragmatik ahamiyat: Fe'ning grammatik kategoriyalari nafaqat grammatik jihatdan, balki pragmatik jihatdan ham muhimdir. Ular so'zlovchiga o'z fikrini aniqroq, tushunarliroq va ta'sirchanroq ifodalash imkonini beradi. Masalan, buyruq mayli orqali so'zlovchi o'z niyatini (buyruq berish, iltimos qilish) aniqroq yetkaza oladi. Majhul nisbatdan foydalanish orqali esa so'zlovchi harakatning bajaruvchisini ataylab yashirishi yoki unga e'tibor bermasligi mumkin. Shunday qilib, grammatik kategoriyalar tilning kommunikativ vazifasini bajarishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Fe'ning grammatik kategoriyalari nafaqat til tizimining ichki tuzilishini aks ettiradi, balki tilning inson tafakkuri va kommunikativ faoliyati bilan ham uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Ularni chuqur o'rganish tilning boyligini, murakkabligini va insonning fikrlash jarayonini tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azizov A. – O‘zbek tili grammatikasi. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 2019. – 250 b.
2. Baskakov N.A. – Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskix yazikov. – Moskva: Nauka, 2019. – 280 b.
3. Dadaboyev H. – Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2012. – 380 b.
4. G‘ulomov A., Asqarova M. – Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017. – 416 b.
5. Hojiyev A. – O‘zbek tili morfemikasi. – Toshkent: Fan, 2018. – 180 b.
6. Hojiyev A. – Fe'l kategoriyalari. – Toshkent: Fan, 2021. – 150 b.
7. Iskandarova S. – O‘zbek tili praktikumi. – Toshkent: Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi, 2008. – 216 b.
8. Jamolxonov H. – Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi, 2010. – 320 b.
9. Mahmudov N. – O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 450 b.